

Michaił Janicki, Jurii Pelekh, Andriej Seryy

WARTOŚCI I KULTUROWE UWARUNKOWANIA REFORMY SZKOLNICTWA WYŻSZEGO NA OBSZARZE POSTRADZIECKIM

VALUABLE AND CULTURAL DETERMINANTS OF THE REFORM OF HIGHER EDUCATION IN THE POST-SOVIET COUNTRIES

Streszczenie

W tekście analizowane są uwarunkowania kulturowe i wartościujące aspekty reformy szkolnictwa wyższego na obszarze byłego Związku Radzieckiego. Charakteryzowane są funkcje systemu preferencji wartościowych studentów rosyjskich i ukraińskich. Uzasadniono również model wsparcia psychologiczno-pedagogicznego dla rozwoju sfery wartości u jednostki w procesie uzyskiwania wyższego wykształcenia. Podniesiono również problem tworzenia warunków dla internalizacji nabywanej wiedzy współtworzącej wartości społeczne i moralne.

Słowa kluczowe: edukacja, studenci, wartości, różnice kulturowe.

Summary

Cultural factors and valuable aspects of reforming of higher education system are analyzed. The peculiarities of system of valuable preferences of the Russian and Ukrainian students are described. The author grounded the model of psychological and educational support for development of sphere of values in higher education process. The text concerns also problem of creating new conditions for the internalization of knowledge.

Key words: education, students, values, cultural differences.

System szkolnictwa wyższego na obszarze byłego Związku Radzieckiego znajduje się w procesie zmian i dostosowań do europejskich standardów kształcenia. Są one przeprowadzane zgodnie z postanowieniami porozumienia bolońskiego. Ponadto różne kraje, zwłaszcza Rosja i Ukraina mają odmienne trajektorie i tempo wejścia do europejskiej przestrzeni edukacyjnej. Charakteryzują się różnym stopniem integracji¹. Oprócz obiektywnych czynników społeczno-politycznych na charakter reformy szkolnictwa wyższego mają wpływ cechy mentalności narodowych obu systemów oświatowych. Jest oczywiste, że kultu-

¹ M. Buryk, *Proces boloński w świecie i na Ukrainie*, Promocja 2009 [Electr. źródło] – <http://propaganda-journal.net/1151.html>

rowe uwarunkowania decydują o wyborze kierunku kształcenia, o formach i poziomie kształcenia, o różnych motywacjach prowadzących do uzyskania wykształcenia wyższego, odmiennych oczekiwaniach i perspektywach życiowych związanych z wyborami dróg edukacyjnych. W tym kontekście niezbędne jest uwzględnienie cech kulturowych podmiotów procesu edukacyjnego w Rosji i na Ukrainie oraz procesów adaptacji europejskich standardów kształcenia do warunków krajowych.

Wiemy, że różnice etniczne i kulturowe mają wpływ na cechy orientacji w dziedzinie wartości. N. Kryłowa definiuje wartość jako regulacyjne elementy każdej kultury, wcielające w życie ideały i koncepcje o ideale. Zatem orientacja wartościowa odnosi się do niej jako preferencja lub odrzucenie pewnych wzorców kulturowych, ideałów społecznych i moralnych, które są sformułowane na podstawie aktywności i zachowania². N. Lapin stwierdza, że wartość to uogólniona reprezentacja ludzi o celach i normach postępowania, które uosabiają doświadczenia historyczne i wyrażają sens skoncentrowanej kultury danej grupy etnicznej i całego społeczeństwa. Są to istniejące w świadomości każdego człowieka kierunki, według których jednostki i grupy społeczne postępują³. Według F. Kluckhohna i F. Strodtbecka, „orientacja wartościowa to jest kompleks ściśle zdefiniowanych zasad [...], które w swej syntezie stanowią główny kierunek przejawów tej kultury, główny temat i które określają różnorodne działania człowieka i dają odpowiedź na tak zwane uniwersalne problemy człowieka”⁴.

System wartości każdej wspólnoty jest zarówno czynnikiem integracji, wspierania tożsamości grupowej, warunkiem zachowania i reprodukcji kultury. Według L. Poczebut, „wartości – to semantyczna konstrukcja, która jednoczy i umacnia wspólnotę etniczno-kulturową”⁵. Wartości są nie tylko ustalone przez kulturę, ale również pojęcie „kultura” jest związane z wartościami. D. Matsu-moto definiuje kulturę jako zbiór wartości, postaw, przekonań i zachowań podzielonych przez grupę ludzi, ale w różny sposób przez każdą osobę, i które przekazywane są z pokolenia na pokolenie⁶. T. Stefanenko, podsumowując istniejące koncepcje na temat rozumienia kultury poprzez badania wartości, myśli, że „dominujące wartości w społeczeństwie są kluczem, a być może i podstawą każdej kultury, a w konsekwencji głównym regulatorem zachowań socjotypo-

² N. Kryłowa, *Edukacja kulturalna*, Edukacja 2000, s. 272.

³ N.I. Lapin, *Modernizacja podstawowych wartości Rosjan*, „Badania Socjologiczne” 1996, nr 5, s. 3–19.

⁴ F. Kluckhohn and F. Strodtbeck, *Variation in Value Orientations*. Evenston, Ill, Elmsford, New York: Row Peterson, and comp., 1961, P. 10.

⁵ L.G. Poczebut, *Psychologia społecznościowa (tłum, społeczeństwo, pochodzenie etniczne)*, Sankt-Petersburg 2002, s. 136.

⁶ N. Lebediewa, *Wprowadzenie do psychologii etnicznej i międzykulturowej*. Podręcznik, Stary Ogród 1998, s. 316.

wych”⁷. Tak więc utrwalenie różnic wartościowych jest głównym zadaniem badań międzykulturowych.

Badanie charakteru kulturowego określonych podmiotów procesu edukacyjnego w państwach postradzieckich obejmuje również badanie cech preferencji wartościowych. Celem podjętych badań zaprezentowanych w tej pracy było określenie preferencji wartościowych studentów rosyjskich i ukraińskich. Założyliśmy, że struktura wartościowa zbiorowej świadomości studentów rosyjskich i ukraińskich charakteryzuje się różną częstotliwością występowania głównych typów wartościowych.

R. Inglehart, wykorzystując koncepcję A. Masłowa, rozróżnia dwa rodzaje typów wartości: „materialne” (w odniesieniu do fizjologicznych wartości) i „postmaterialne” (społeczne wartości i wartości samorealizacji). Częstość występowania tych typów wartości w społeczeństwie decyduje o etapie jego rozwoju gospodarczego i społecznego. Dla postradzieckich państw charakterystyczna jest orientacja na wartości „materialne”, a dla państw Unii Europejskiej – w większym stopniu – na wartości „postmaterialne”⁸.

Oporając się na typologię R. Ingleharta, opracowaliśmy własny model struktury wartościowej w zbiorowej świadomości studentów. Oparty jest on na założeniu, że istnieją trzy podstawowe rodzaje systemów wartościowych, które mają różne pochodzenie. Naszym zdaniem, struktura wartościowa w zbiorowej świadomości może być reprezentowana jako zbiór typów osobowości, które zorientowane są na następujące rodzaje wartości:

- 1) adaptacji (pragnienie bezpieczeństwa fizycznego i ekonomicznego),
- 2) socjalizacji (orientacja na społecznie akceptowane normy i wartości),
- 3) indywidualizacji (samorozwój i samorealizacja).

Stosunek tych rodzajów wartościowych w danym społeczeństwie jest określony przez społeczno-demograficzne czynniki wpływające na występowanie procesów adaptacji, socjalizacji i indywidualizacji w rozwój osobisty. Empiryczne badania w ramach zaproponowanego przez nas modelu⁹ mogą dać uogólnioną psychologiczną charakterystykę wartościowych typów:

Typ adaptacyjny (A) – system wartościowy, który tworzony jest głównie przez psychologiczne mechanizmy obronne, koncentruje się na wartościach, takich jak: ochrona zdrowia, bogactwo materialne i rozrywki, których znaczenie w tym przypadku ma charakter deficytowy. Wartości i samorozwój, kreatywność i szczęście innych ludzi zajmują w hierarchii indywidualnej ostatnie miej-

⁷ T.G. Stefanenko, *Etnopsychologia: podręcznik*, Moskwa 2003, s. 368.

⁸ R. Inglehart, *Postmodern: zmieniające wartości i zmieniające się społeczeństwo*, „Polis” 1997, nr 4, s. 6–32.

⁹ M.S. Janicki, *Model struktury wartościowej masowej świadomości i społeczno-psychologiczne charakterystyki głównych rodzajów wartościowych* [w:] *Duchowość osobowości: metodologia, teoria i praktyka*, zbiór prac nauk., nr 4(33), Ługańsk 2009, s. 145–157.

sce. Wiodącą ideą jest utrzymanie osiągniętych wyników, ważny jest także wysoki niepokój, napięcia i frustracje. „Wektorem” osobistego rozwoju jest uwolnienie od ograniczeń – „wolność od”. Głównym mechanizmem społecznej kontroli zachowań jest strach, zasady i przepisy, aby uniknąć kary.

Socjalizujący typ wartości (C) – najbardziej zorientowany na społecznie akceptowane normy i wartości, charakteryzuje się przypisywaniem dużego znaczenia takim wartościom, jak: rodzina, kariera, prestiż i uznanie publiczne. Jako wiodący kierunek osobistych orientacji wartościujących można uznać orientację na innych. Ważne są także takie wartości, jak: zgodność, niezależność, asertywność. Rozwój osobisty jest określony przez tradycję. Podstawowym mechanizmem kontroli społecznej jest wstyd według ustanowionych norm grupowych, aby uniknąć przykrości ze strony znaczących osób.

Indywidualizujący typ wartości (I) – ukazuje niezależność ocen i osądów, „autonomiczną” moralność, dążenie do samorealizacji, kreatywności, wolności i tolerancji. Przejawia takie cechy psychologiczne jak wysoka sensowność życia, interaktywność i pozytywne koncepcje. Wiodącą orientacją osobowości jest nastawienie na siebie. Celem „Wektoru” rozwoju osobistego jest altruizm, i „wolność dla”. Tak więc samorozwój ma tutaj bardziej egalitarny charakter i jest warunkiem dalszej służby społecznej. Posiada wewnętrzną regulację zachowania oraz internalizację norm społecznych. Głównym mechanizmem regulacji zachowań jest dążenie, aby uniknąć „dystonii” ego”.

Pośredni typ (II) – charakteryzuje się brakiem systemu orientacji wartościowych, brakiem istotnych wytycznych wartości, koordynacji instrumentalnych wartości i brakiem uporządkowanej hierarchii wartości. Zmienne jest irracjonalność i prymitywny aparat poznawczy (sztywno spolaryzacyjne konstrukcje, stereotypy, mity, fobie), jak również ogólne psychospołeczne cierpienie. Normatywna regulacja zachowania nie jest sformalizowana. Właściwy jest „niestabilny” typ charakteru. Można zauważyć występowanie różnych form zachowań dewiacyjnych.

Dla rozpoznania przynależności do określonych kategorii wartościowych zmodyfikowano metodę R. Ingleharta i zaprojektowano swój własny program badań¹⁰, tworząc jej ukraiński wariant¹¹. Proponowana metoda opiera się na wyborze respondentów najważniejszych wartości z listy, która zawiera wskaźniki orientacji na wartości adaptacyjne, socjalizacji i indywidualizacji. Respondentom przedstawiono kartę zawierającą dziewięć pozycji reprezentujących trzy bloki po trzy punkty w każdym.

¹⁰ M.S. Janicki, *Struktura wartościowa masowej świadomości współczesnej Rosji* [w:] *Polityczno-psychologiczne problemy w badaniu świadomości masowej*. Zbiorowa monografia, red. E.B. Szestopal, Moskwa 2002, s. 7–27.

¹¹ M.S. Janicki, A.V. Seryy, Yu. Pelekh, *Diagnostyka poziomu rozwoju wartościowo-semantycznej sfery osobowości*, Równe 2011, s. 149.

1. Brak potrzeby, dobrobyt materialny.
2. Rodzina.
3. Możliwość realizacji intelektualnej i artystycznej.
4. Oszczędzanie energii i zdrowia.
5. Prestiżowa praca.
6. Umiejętność korzystania z praw obywatelskich i wolności.
7. Utrzymanie porządku i stabilności w społeczeństwie.
8. Szacunek innych, uznanie społeczne.
9. Formowanie humanitarnego i tolerancyjnego społeczeństwa.

Punkty 1,4,7 są wskaźnikami orientacji na wartości adaptacji; punkty 2, 5, 8 – na wartości socjalizacji; 3,6,9 – na wartości indywidualizacji. Respondenci mieli wybrać na karcie to, co oni uważają za najważniejsze (można było wskazać od 1 do 3 opcji). Wybierając jedną opcję lub podobne warianty, wyznaczamy odpowiedni typ wartościowy. Wartościowy typ jest charakteryzowany poprzez zbieg dwóch z trzech wyborów. Na podstawie wyboru jednego z dwóch lub trzech wariantów odróżniających się sformułowano i określono pośredni typ wartościowy.

Częstość występowania wartości opisanych typów w różnych grupach etnicznych analizowano na podstawie metodologii zawartych w pracach wielu autorów, w szczególności I. Zhadan i A. Fedorenko¹². Badania przeprowadzone wśród ukraińskich respondentów świadczą o znacznie większym niż w Rosji odsetku adaptacji wartościowej, tj. materialistyczne wartości związane z frustracjami związanymi z poczuciem bezpieczeństwa ekonomicznego i fizycznego. Oczywiście jest to spowodowane nie tylko etnicznymi i kulturowymi różnicami pomiędzy Rosjanami a Ukraińcami, ale również mogą być wyjaśnione przez obiektywne różnice istniejące dziś w sytuacji społeczno-gospodarczej w Rosji i na Ukrainie. Autorzy potwierdzają, że „w ukraińskim wariancie poziom posiadanego przez człowieka bogactwa traktowany jest jako wskaźnik rozwoju i samorealizacji”¹³.

Zgodnie z celem niniejszej pracy, przeprowadziliśmy własne badania pilotażowe na temat występowania typów wartościowych w grupie rosyjskich i ukraińskich studentów z wykorzystaniem opracowanych przez nas metod modyfikacji R. Ingleharta. Ogólna liczba respondentów wynosiła 261 osób, w tym 172 rosyjskich i 89 ukraińskich studentów. Badanie zostało przeprowadzone w formie online-testów, poprzez wersję techniki samowypełnienia. Rosyjska subpróbka zawiera studentów z Władywostoku, Wołgogradu, Kemerowa, Kyzylu, Moskwy, Nowosybirsk, Omska, Pietropawłowska Kamczackiego,

¹² I. Zhadan, A. Fedorenko, *Wektor socjalizacji politycznej: orientacje wartościowe młodzieży studenckiej* [w:] *Problemy psychologii politycznej i jej rola w formowaniu obywatela Ukrainy*, zbiór prac nauk., red. M.M. Ślusarewski, W.O. Wasiutiński, I. Zhadan, P.D. Frolov, „Milenium” 2008, nr 8, s. 181–188.

¹³ Tamże, s. 188.

Rostowa nad Donem, Sankt-Petersburga, Stawropola, Tiumenia, Ulan Ude. W tej podgrupie znaleźli się przedstawiciele z Rosji, Tatarzy i Tuweni, Buriaci, reprezentanci z ałtajskiej, marijskiej, mordwińskiej, awarskiej i czeczeńskiej grupy etnicznej. Ukraińska subpróbka uwzględnia studentów z Kijowa, Równego i Charkowa, i obejmuje wszystkie grupy etniczne Ukrainy. Wyniki przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Rozkład typów wartościowych w opisanych grupach studenckich

Grupy testowe	Typ wartościowy			
	A	C	И	Π
rosyjscy studenci (n = 172)	9,3	33,7	23,8	31,1
ukraińscy studenci (n = 89)	18,0	40,5	7,9	33,7
Istotne różnice między tymi rodzajami typów: A (p = 0,04); I (p = 0,002)				

Na tej podstawie możemy sformułować wstępny wniosek, zgodnie z którym najczęściej w obu grupach spotykamy się z typem socjalizującym, co jest zgodne z osobliwościami wieku studenckiego, który charakteryzuje się dużym przywiązaniem do znaczenia zasad i przepisów przyjętych w grupie rówieśniczej. Zwraca się uwagę na dość wysoki procent pośredniego typu, tj. „niezdecydowanych” w określeniu wartości. To może być spowodowane faktem, że obecność instytucji szkolnictwa wyższego wykonuje rolę „opóźnienia” w podejmowaniu roli dorosłego człowieka, którą E. Erickson w kontekście formacji systemu wartościowego nazwał „psychospołecznym moratorium”.

Nasze badania potwierdzają wyżej opisaną, wysoką częstość zmian i dostosowania do rzeczywistości rodzaju wartości wśród studentów ukraińskich. Jednocześnie te same wyniki wskazują na istotną różnicę w proporcji indywidualizacji typów wartości. Takie zjawisko rozpoznaje się trzy razy częściej u rosyjskich studentów. Jedną z możliwych wersji, które wyjaśniają te różnice, może być uzależnienie od kulturowego środowiska życia i socjalizacja opisanych grup studenckich.

Jak pokazaliśmy wcześniej, na wybór kierunku wartości adaptacji mają wpływ składniki kultury tradycyjnej tworzące systemy wartości, które mają miejsce w bardziej konserwatywnym czy „patriarchalnym” środowisku społeczno-kulturowym. Na przykład dotyczy to wsi (studenci ukraińskich uczelni to głównie mieszkańcy wsi). Ponadto na rozwój wartości indywidualizacji wpływają dynamicznie rozwijające się nowe wzorce kulturowe, w szczególności w dużych miastach, które stwarzają szersze możliwości edukacyjnej i ekonomicznej samorealizacji.

Ponieważ preferencje wartościowe różnych społeczności odgrywają rolę mechanizmu regulacji zachowań społecznych, wyznaczając jej kierunek, możemy założyć, że zidentyfikowane różnice będą przejawiać się w polityce edukacyjnej młodzieży rosyjskiej i ukraińskiej. Samokształcenie może przy-

bierać różne znaczenia. Może to być wartość końcowa, jako samorealizacja, lub wartość instrumentalna, środek prowadzący do osiągnięcia bezpieczeństwa finansowego.

Wtedy niezbędne jest wsparcie psychologiczno-pedagogiczne rozwoju sfery wartościowej jednostki w procesie kształcenia na wyższym poziomie. W związku z tym czynniki społeczne i współczesnej cywilizacji są przedmiotem wielu specjalnych badań dotyczących rozwoju zawodowego i orientacji wartościowych uczniów. Tak więc ważne są również, jak już wcześniej omówiono, czynniki i etapy kształtowania wartościowo-semantycznej gotowości studentów jako przyszłych nauczycieli, są to także ważne kryteria i poziomy formacji aksjologicznej i zawodowej. Na podstawie własnego modelu teoretycznego zostały potwierdzone specyficzne, psychologiczne i pedagogiczne technologie kształtowania wartościowo-semantycznej gotowości przyszłych nauczycieli przygotowujących młodzież do zawodu¹⁴.

Jako kryterium edukacyjnego wpływu studiów wykorzystaliśmy rozwój osobisty studentów, miarą którego jest system wartości zawodowych, przyjmowany na poziomie indywidualnych znaczeń osobistych. Rozwój osobisty przez edukację przyszłych specjalistów umożliwia formowanie się warunków sprzyjających internalizacji nabytej wiedzy i wartości. Możemy uważać, że wprowadzenie zestawu organizacyjnych i materialnych czynników przyczynia się do optymalizacji procesu wszechstronnego przygotowania studiujących do zawodu. Są to m.in.: bardziej otwarte harmonogramy; tworzenie możliwości łączenia kursów; zwiększanie udziału pracy samodzielnej studentów; konsultacje z wykładowcami oraz zwiększanie praktycznie zorientowanego szkolenia w formie treningu. Ponadto potrzebne jest rozszerzanie zakresu aktywnego podejścia metodologicznego do treści kształcenia, biorąc pod uwagę uzdolnienia, potrzeby i zainteresowania studentów teoretycznymi i praktycznymi zagadnieniami wiedzy, także konwersacyjny styl komunikacji, niezależnie od formy treningu.

W opracowanym modelu kształcenia studentów Kemerowskiego Państwowego Uniwersytetu położono nacisk na tworzenie możliwości osobistego rozwoju studenta poprzez internalizację wiedzy, tworzenie przemyślanego podejścia do studentów, poprzez kształtowanie jedności teorii, metodologii i praktyki. Konieczna jest profesjonalna wizja świata, rozwój zawodowych i znaczących zdolności osobistych, indywidualnej i kulturalnej empatii, intencjonalności, autentyczności, inicjacja do profesjonalnego systemu orientacji wartościowych¹⁵.

¹⁴ Yu. Pelekh, *Wartościowo-semantyczny koncept kształcenia zawodowego przyszłego nauczyciela*, red. M.B. Yevtuch, Równe 2009, s. 400.

¹⁵ A.W. Seryy, *System osobistych znaczeń: struktura, funkcja, dynamika*, red. M. Janicki, Kemerowo: Kuzbasswuzizdat 2004, s. 272.

Proces edukacji, realizowany w ramach tego modelu, to zrównoważony cykl wykładów, seminariów i szkoleń. Zajęcia naukowo-dydaktyczne odbywają się według założeń samodzielnej pracy studentów. Praktyczne lekcje poświęcone są zagadnieniom tożsamości zawodowej, celom życiowym, kryzysu i sytuacji problemowych w życiu studentów, które są rozwiązywane w świetle uzyskanej podczas wykładów wiedzy. Odbywa się to w trakcie praktycznie zorientowanych kursów organizowanych w formie szkoleń, w których przedmiotem badania materiału są problemowe sytuacje życiowe, które mają być modelowane i rozwiązywane przez studentów, a procedura psychologicznego rozwiązywania staje się przedmiotem analizy. Studenci mają możliwość być bezpośrednimi uczestnikami i obserwatorami, co pozwala im podczas kształcenia na aktualizację rozwiązywanych zadań, obserwowanie i analizowanie różnorodnych technik, metod oraz efektów i mechanizmów ukierunkowanego wpływu psychologicznego. Głównym środkiem pozwalającym na internalizację wiedzy i umiejętności w tym modelu procesu edukacyjnego jest system treningów. Jak wykazała analiza opracowanego modelu, internalizacja wiedzy przyczynia się do pozytywnej dynamiki systemu orientacji wartościowej studentów, co wyraża się rosnącym udziałem indywidualizacji wartości.

Tak więc przeprowadzone badania pozwalają sformułować następujące wstępne wnioski: u rosyjskich i ukraińskich studentów dominuje orientacja na wartości socjalizacyjne, przy czym rosyjscy i ukraińscy studenci wykazują pewne różnice w preferencjach wartościowych. Dla ukraińskich studentów właściwe jest uwzględnienie wartości adaptacji, a dla rosyjskich studentów – wartości indywidualizacji. Te różnice mogą również wpływać na wybór rosyjskich i ukraińskich studentów kierunku i poziomu szkolnictwa wyższego, które należy rozpatrywać w kontekście integracji do europejskiej przestrzeni edukacyjnej. Środkiem psychologiczno-pedagogicznego wsparcia rozwoju sfery wartościowej jednostki w procesie uzyskania wyższego wykształcenia może być stworzenie warunków do osobistego rozwoju studentów poprzez internalizację nabytej wiedzy.

Bibliografia

- Buryk M., *Proces boloński w świecie i na Ukrainie*, Promocja 2009 [Electr. źródło] <http://propaganda-journal.net/1151.html>
- Inglehart R., *Postmodern: zmieniające wartości i zmieniające się społeczeństwo*, „Polis” 1997, nr 4.
- Janicki M.S., *Model struktury wartościowej masowej świadomości i społeczno-psychologiczne charakterystyki głównych rodzajów wartościowych* [w:] *Duchowość osobowości: metodologia, teoria i praktyka*, zbiór prac nauk., nr 4(33), Ługańsk 2009.
- Janicki M.S., *Struktura wartościowa masowej świadomości współczesnej Rosji* [w:] *Polityczno-psychologiczne problemy w badaniu świadomości masowej*. Zbiorowa monografia, red. E.B. Szestopal, Moskwa 2002.

- Kluckhohn F. and Strodtbeck F., *Variation in Value Orientations*. Evenston, Ill, Elmsford, New York: Row Peterson, and comp., 1961.
- Kryłowa N., *Edukacja kulturalna*, „Edukacja” 2000.
- Lapin N.I., *Modernizacja podstawowych wartości Rosjan*, „Badania Socjologiczne” 1996, nr 5.
- Lebiediewa N., *Wprowadzenie do psychologii etnicznej i międzykulturowej*. Podręcznik. Stary Ogród 1998.
- Pelekh Yu., *Wartościowo-semantyczny koncept kształcenia zawodowego przyszłego nauczyciela*, red. M.B. Yevtuch, Równe 2009.
- Poczebut L.G., *Psychologia społecznościowa (tłum, społeczeństwo, pochodzenie etniczne)*, Sankt-Petersburg 2002.
- Seryy A.W., *System osobistych znaczeń: struktura, funkcja, dynamika*, red. M. Janicki, Kemerowo: Kuzbasswuzizdat 2004.
- Stefanenko T.G., *Etnopsychologia: podręcznik*, Moskwa 2003.
- Szmyd K., *Edukacja wobec kryzysu wartości społecznych*, „Oświata i Wychowanie”, nr 2(775), Warszawa 2006.
- Janicki M.S., Seryy A.V., Pelekh Yu., *Diagnostyka poziomu rozwoju wartościowo-semantycznej sfery osobowości*, Równe 2011.
- Zhadan I. Fedorenko A., *Wektor socjalizacji politycznej: orientacje wartościowe młodzieży studenckiej* [w:] *Problemy psychologii politycznej i jej rola w formowaniu obywatela Ukrainy*, zbiór prac nauk., red. M.M. Ślusarewski, W.O. Wasiutiński, I. Zhadan, P.D. Frolov, „Milenium” 2008, nr 8.